

Förstås, emedan, obwohl... : om förändringar i de svenska och tyska formordssystemen sedan 1800-talet

Autor(en): **Malmgren, Sven-Göran**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Beiträge zur nordischen Philologie**

Band (Jahr): **37 (2004)**

PDF erstellt am: **24.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-858201>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

SVEN-GÖRAN MALMGREN, GÖTEBORG

Förstås, emedan, obwohl ...

Om förändringar i de svenska och tyska formordssystemen sedan 1800-talet

Inledning

Inom projektet „Det svenska ordförrådets utveckling 1800-2000“¹ (ORDAT-projektet) har bl.a. förändringarna i det svenska formordssystemet sedan 1800 undersökts (Malmgren 2002). Den studien byggde på en jämförelse dels mellan två ordböcker, dels mellan två korpusar i Språkbanken vid Göteborgs universitet. De båda ordböckerna var Dalins svenska ordbok från mitten av 1800-talet och den moderna *Nationalencyklopedins ordbok* (1995-96). Den ena korpusen var baserad på ett antal romaner från mitten av 1800-talet, och den andra korpusen var den välkända „Press 65“, alltså den korpus som ligger till grund för *Nusvensk frekvensordbok* (Allén 1970 etc.). Med formord avsågs i första hand adverb, konjunktioner, subjunktioner och prepositioner, men en begränsning gjordes till s.k. grammatiska adverb, dvs. adverb med litet eller inget lexikalt innehåll.

De förändringar som kunde iakttas var av skilda slag. Dels finns rena nytillskott, som har tillförts det svenska formordsbeståndet huvudsakligen genom *inhemsk ordbildning* och *grammatikalisering*, däremot bara i mycket ringa utsträckning genom lån. Dels har stora frekvensförändringar inträffat; somliga formord har blivit mycket vanligare sedan 1800-talet, medan andra har gått kraftigt tillbaka eller t.o.m. försvunnit. Frekvensförändringarna kan i huvudsak förklaras på två sätt. För det första har det svenska skriftspråket allmänt sett närmat sig talspråket under den senaste 200-årsperioden. På den lexikala nivån betyder det bl.a. att det ledigare, men tidigare mindre frekventa, formordet i många synonympar trängt undan det stelare, och ursprungligen mest frekventa (typexempel: *inte / icke*). För det andra finns en

¹ Projektet har finansierats av den Kulturvetenskapliga donationen som administreras av Riksbankens jubileumsfond. För en allmän projektbeskrivning se Malmgren (2000), en skrift som bygger på projektansökan men som också har dragit nytta av synpunkter från dess granskare, bl.a. vår aktuella jubilar.

Tack till Monica Haglund-Dragić, som medverkade i ORDAT-projektet och som bl.a. har granskat det tyska inslaget i föreliggande uppsats. För ev. kvarvarande onöjaktigheter ansvarar jag givetvis själv.

allmän tendens i nysvenskan att föredra mer analytiska uttryckssätt framför mer syntetiska (s.k. *analytisering*; jfr t.ex. Nordberg 1982), vilket har lett till att vissa formord har ersatts med omskrivningar i form av hela fraser e.d.

Termen *grammatikalisering* används här väsentligen i den gängse betydelsen 'övergång av ett ord från lexikal till grammatisk funktion', dvs. i stort sett övergång från någon av de öppna ordklasserna till någon av de slutna (se t.ex. Hopper & Traugott 1993). Dessutom kan ett ord som redan tillhör de slutna ordklasserna grammatikaliseras (ytterligare): ett relativt „lexikalt“ adverb (t.ex. ett tidsadverb) kan bli mer grammatiskt (t.ex. ett satsadverb), en preposition kan övergå till ett rent ordbildningselement etc.

I den här uppsatsen kommer jag dels att återge de viktigaste resultaten från ORDAT-undersökningen, dels försöka peka på några liknande förändringar inom det tyska formordsförrådet. Det måste dock understrykas att den „tyska“ delen av uppsatsen har en tentativ karaktär och endast bygger på den allra bekvämaste typen av källmaterial, nämligen två tidigare frekvensundersökningar. Den ena av dessa frekvensundersökningar ingår i Rosengren (1972) och gäller knappt 2,5 miljoner ord ur *Die Welt* från 1966-67. Den andra frekvensundersökningen genomfördes långt innan datorer ens var påtänkta men omfattar ändå, häpnadsväckande nog, mer än 10 miljoner ord. Det är fråga om Kaedings stora undersökning av tysk sak- och fikti-onsprosa från 1890-talet (se t.ex. Karlgren 1972), vars viktigaste resultat är lättast åtkomliga i Meier (1963).

Vi kommer alltså att jämföra två svenska korpusar, en från mitten av 1800-talet och en från 1960-talet (de förkortas i fortsättningen S_{18} resp. S_{19}), och två tyska korpusar eller snarare frekvenstabeller, en avseende 1890-talet och en 1960-talet (T_{18} resp. T_{19}). De båda 1800-talskorpusarna får i det här sammanhanget representera 1800-talssvenska resp. 1800-tyska, och 1900-talskorpusarna får representera (någorlunda) modern svenska resp. tyska. Det kan givetvis invändas att korpusarna representerar olika genrer, men troligen har detta mindre betydelse i en undersökning som enbart gäller formord. Vidare är korpusarna olika stora; de svenska omfattar 600.000 ord (S_{18}) resp. 1 miljon ord (S_{19}) och de tyska knappt 11 miljoner ord (T_{18}) resp. knappt 2,5 miljoner ord (T_{19}). I resultatredovisningen nedan ges frekvenser för olika formord *per miljon ord* i alla korpusarna. Därmed underlättas jämförelser inte bara inom utan också mellan språken. Det bör emellertid framhållas att jag avstår från diskussioner kring statistisk signifikans o.d.

Det är självfallet inte fråga om att sikta på något som liknar fullständighet, och en ganska hårdhänt gallring görs redan i förhållande till Malmgren (2002). I stort sett uppmärksammas endast någorlunda högfrekventa ord, och tonvikten ligger på tydliga förändringar mellan århundradena. I varje grupp av mer eller mindre synonyma formord börjar jag med svenskan och redovisar sedan förändringar inom motsvarande grupp i tyskan när sådana kunnat påvisas. Om ingenting sägs om tyskan i en viss grupp betyder det naturligtvis inte att förändringar inte kan ha inträffat i denna grupp – de går bara inte att utläsa ur de båda tyska korpusarna.

De olika formordsgrupperna

De grammatiska adverbena indelas här i stort sett på samma sätt som i SAG. Följande kategorier urskiljs: tidsadverb, gradadverb, modala adverb, negationer, konjunktiver, relativa/interrogativa adverb och övriga adverb. Bland konjunktionerna uppmärksammas de explanativa, bland subjunktionerna de kausala och de koncessiva. Prepositionerna förbigås helt.

De modala adverbena indelas vidare på i princip gängse sätt (se nedan). Även i övrigt finns rätt givna synonymgrupper, som vi låter representeras av det vanligaste ordet i gruppen, skrivet med versaler (t.ex. GENAST representerar *genast*, *omedelbart* m.fl. och även de tyska motsvarigheterna *sofort*, *unmittelbar* m.fl.).

Resultat

Tidsadverb

Den viktigaste förändringen i gruppen GENAST i svenskan framgår av tabell 1 (jag påminner om att frekvenstalen avser antal belägg per miljon ord; vidare bör det noteras att flera lågfrekventa synonymer förbigås här liksom ofta i det följande):

Tabell 1. *Genast och omedelbart i de svenska materialen*

	S ₁₈	S ₁₉
genast	384	79
omedelbart	3	106

I 1800-talssvenskan finns tydligen ett helt dominerande adverb, *genast*, medan 1900-talssvenskan kännetecknas av konkurrens mellan två rätt jämnstarka adverb, *genast* och *omedelbart*. Som tidsadverb är *omedelbart* relativt nytt i svenskan (1825), men själva ordet är äldre i betydelsen 'utan mellanled'. Utvecklingen till tidsadverb kan betraktas som en grammatikalisering (från sättsadverb till tidsadverb) eller *implikation* (det som sker utan mellanled sker fort), och i stort sett samma utveckling kan konstateras för tyskans *unmittelbar*, som har ungefär samma frekvens i de båda tyska korpusarna (se tabell 2). Möjligen har betydelseutvecklingen hos det svenska *omedelbart* skett under tysk påverkan. Nämnas kan också, att det rätt marginella *omgående* bör vara ett översättningslån (belagt första gången 1914) av det likaledes marginella tyska *umgehend* – i så fall ett av få exempel på inlåning till det svenska formordsförrådet.

I tyskan har *unmittelbar* varit stort i varje fall sedan 1890-talet. En förändring har likväl inträffat i synonymgruppen: *sofort* verkar ha ersatt *sogleich* som det vanligaste adverbet (se tabell 2, antal belägg per miljon ord, liksom hela tiden i fortsättningen):

Tabell 2. Sofort och dess synonymer i de tyska materialen

	T ₁₈	T ₁₉
sofort	2	112
sogleich	117	14
unmittelbar ²	91	80

En annan synonymgrupp bland tidsadverben, ALLTID, kännetecknas av att både svenskan och tyskan har ett dominerande adverb, *alltid* (S₁₈:876, S₁₉:422) resp. *immer* (T₁₈:1069, T₁₉:1016), och ett sekundärt adverb, det marginella *städse* i svenskan och det mer frekventa *stets* i tyskan. *Städse* är numera ålderdomligt och började förmodligen uppfattas som sådant redan under 1800-talet (S₁₈:15, S₁₉:1); i tyskan verkar det fortfarande viktiga *stets* ha gått tillbaka (T₁₈:239, T₁₉:112).

I gruppen ÄNNU har svenskan fått ett viktigt nytillskott, *fortfarande*. Det utgår från presensparticipformen av *fortfara*, ett verb som var vanligt på 1800-talet men som nu är mycket sällsynt. Presensparticipet blev först adjektiverat (*en fortfarande övervikt*) och senare grammatikaliserat till ett tidsadverb, som numera är ungefär lika vanligt som *ännu*. Dessutom är det, i motsats till *ännu*, entydigt och kan bara undantagsvis användas om ett inträdande förlopp (jfr *han är här ännu / fortfarande* men *har han kommit ännu / *fortfarande?*). I tyskan verkar det tidigare förhållandesvis frekventa *fortwährend* ha blivit marginaliserat (T₁₈:32, T₁₉:4).

Gruppen IBLAND kännetecknas i svenskan av att dess tidigare „etta“ *stundom* har fallit tillbaka (S₁₈:179, S₁₉:33) och ersatts av *ibland* (S₁₈: ca 70, S₁₉:304). Det ålderdomligt klingande *stundom* är dock fortfarande fullt brukligt liksom – kanske än mer överraskande – dess längre variant *understundom*. I tyskan verkar inga viktigare förändringar ha inträffat i denna synonymgrupp.

I gruppen IGEN, slutligen, har det tidigare vanliga *ånyo* marginaliserats (S₁₈:245, S₁₉:8), medan *igen* möjligen gått framåt i tidsbetydelse. Inte heller här pekar korpusarna på några viktigare förändringar i tyskan.

Vi förbigår de övriga synonymgrupperna bland tidsadverben (för svenskans del hänvisas den intresserade till Malmgren 2002) och går över till gradadverben.

Gradadverb

Bland gradadverben är gruppen GANSKA komplicerad genom att vissa betydelseförskjutningar inträffat (bl.a. betydde *ganska* huvudsakligen 'mycket' åtminstone till mitten av 1800-talet). Vi bortser här från dessa komplikationer och nöjer oss med att peka på ett par nytillskott i svenskan, *relativt* och *förhållandesvis* (S₁₉: ca 100 resp. 22; inte med i S₁₈). Även det tyska *relativ* torde vara tämligen nytt och har i varje

² Eftersom Kaedings listor inte är lemmatiserade, går det inte att skilja mellan adjektiv i adverbial och predikativ användning i hans material. Jag väljer därför att räkna båda användningarna i båda materialen. Det blir alltså egentligen för höga frekvenser för alla tyska adverb som är homografa med adjektiv, men förhoppningsvis påverkar detta inte resultaten när det gäller styrkeförhållandena mellan de båda tyska korpusarna.

fall gått framåt ($T_{18}:7$, $T_{19}:91$). Däremot har *ziemlich* möjligen gått tillbaka ($T_{18}:118$, $T_{19}:50$). (Beträffande *recht* gör homografien att frekvenssiffrorna är osäkra.)

Gruppen CIRKA verkar som helhet ha gått framåt i svenskan, dvs. man tycks använda approximerande adverb mer i modern svenska än i äldre. Se tabell 3.

Tabell 3. Approximerande gradadverb i de svenska materialen

	S_{18}	S_{19}
cirka	3	101
ungefär	33	233
omkring	ca 15	ca 250

Särskilt påfallande är frekvensökningen för *cirka*. Dess tyska motsvarighet, *zirka* (eller *cirka*) tycks däremot ha marginaliserats ($T_{18}:27$, $T_{19}:1$), medan *ungefähr* håller ställningarna och *rund* troligen gått framåt (homografiproblemen gör siffrorna osäkra här).

I gruppen NÄSTAN har svenskan fått det rätt viktiga nytillskottet *bortåt* (1817). Det „tyska“ *fast*, som fortfarande var brukligt på 1800-talet, har helt försvunnit ur svenskan. Se tabell 4.

Tabell 4. Nästan och dess synonymer i de svenska materialen

	S_{18}	S_{19}
nästan	537	437
nära	ca 10	ca 25
bortåt	0	33

I tyskan tycks *nahezu* ha gått framåt och kanske blivit det näst *fast* viktigaste ordet i gruppen. Se tabell 5.

Tabell 5. Fast och dess synonymer i de tyska materialen

	T_{18}	T_{19}
fast	405	480
beinahe	55	41
nahezu	19	90

Den kanske viktigaste gruppen bland gradadverben, MYCKET, är så komplicerad, bl.a. genom homografiproblemen, att vi i stort sett förbigår den här. Både svenskan och tyskan har ett helt dominerande adverb, *mycket* (kanske 1000 belägg i S_{19}) resp. *sehr* ($T_{19}:723$), men gruppen kännetecknas också av att den ständigt får nytillskott genom att ofta emotiva adjektiv grammatikaliserar (i svenskan t.ex. *enormt*, *oerhört*, *utomordentligt* och på senare tid det vardagliga *grymt* – se Nilsson 2002). Intressant i svenskan är, att det i talspråket kanske vanligaste adverbet *väldigt* har haft svårt att etablera sig som en konkurrent till *mycket* i skriftspråket ($S_{18}:0$, $S_{19}:21$).

Modala adverb och negationer

De modala adverbena indelas här i möjlighetsadverb (t.ex. *kanske*), trolighetsadverb (t.ex. *troligen*), adverb för säkerhet (t.ex. *säkert*), självklarhetsadverb (t.ex. *naturligtvis*) samt adverb för gillande eller ogillande (t.ex. *tyvärr*). Dessutom tas negationerna med i detta avsnitt.

Bland möjlighetsadverbena dominerar i svenskan *kanske* (S₁₈:675, S₁₉:981) och i tyskan *vielleicht* (T₁₈:466, T₁₉:301). Ett nytt viktigt möjlighetsadverb etablerade sig i svenskan i slutet av 1800-talet, nämligen *eventuellt* (S₁₉:46). Möjligen gäller något liknande om den tyska motsvarigheten *eventuell*, men faktum är att detta ord är vanligare i det äldre materialet än i det yngre (T₁₈:47, T₁₉:17). En poäng med *eventuell(t)* kan vara att det i motsats till *kanske* och *vielleicht* möjliggör nominaliseringar (t.ex. *han deltar eventuellt / hans eventuella deltagande*). Ett tyskt möjlighetsadverb som verkar ha gått framåt är *möglicherweise* (T₁₈:15, T₁₉:78).

De svenska trolighetsadverbena har fått två nytillskott under perioden, *antagligen* (1865) och *sannolikt* (troligen mitten av 1800-talet). Andra stora trolighetsadverb är *troligen* och *förmodligen* och från och med början av 1800-talet eller slutet av 1700-talet *nog*, som tidigare betytt 'säkert'. Man kan notera att *nog* fortfarande bär spår av den gamla betydelsen i vissa positioner: *han kommer nog* och *han kommer troligen* är liktydiga men bara *troligen* kan spetsställas med bevarad betydelse; *nog kommer han* betyder snarast 'han kommer säkert'. *Nog* har också en annan, än mer grammatisk funktion som vi återkommer till.

I tyskan dominerar motsvarigheten till *sannolikt*, *wahrscheinlich*, under hela perioden (T₁₈:91, T₁₉:156), medan *vermutlich* verkar ha gått framåt (T₁₈:15, T₁₉:77).

Nästan alla svenska adverb för (hundraprocentig) säkerhet tycks ha genomgått en betydelseförsvagning under perioden (jfr Ljunggren 1936). Exempelvis betyder *han kommer säkert* snarast 'det är mycket troligt att han kommer'. Märkligt nog har ett adverb som var nästan obrukligt i mitten av 1800-talet, *förvisso*, behållit säkerhetsbetydelsen bäst och dessutom mångdubblat sin frekvens (S₁₈:2, S₁₉:64). I tyskan dominerar *sicher* och *gewiss*, medan *bestimmt* möjligen tappat mark (T₁₈:161, T₁₉:88).

Mycket intressant i svenskan är gruppen NATURLIGTVIS, alltså självklarhetsadverbena. Fördelningen mellan de olika synonymerna i denna grupp framgår av tabell 6.

Tabell 6. *Självklarhetsadverbena i de svenska materialen*

	S ₁₈	S ₁₉
naturligtvis	43	393
givetvis	0	186
förstås	0	114
självkliart	0	22
självfallet	0	73
uppenbarligen	3	86

Vi ser till att börja med att 1900-talssvenskan använder sig av självklarhetsadverb i oerhört mycket större utsträckning än 1800-talssvenskan. (Visserligen fanns också det numera obrukliga självklarhetsadverbet *begripligtvis* på 1800-talet, men det var inte högfrekvent.) Vi ser också att en betydande differentiering har skett i gruppen: *givetvis* (1861), *förstås* (ca 1900), *självfallet* (1923) och *självklart* (1893) är alla nytillskott. Dessutom finns den vardagliga innovationen *såklart* (1940-talet), som dock inte är representerad i S₁₉.

Det rätt informella *förstås* kan vara värt en liten utvikning. Detta adverb har uppstått genom grammatikalisering av den passiva presensformen av *förstå*. Vid mitten av 1800-talet uppträder denna passivform i kontexter som *Det förstås, att ...*. Även konstruktioner som *Han kommer, (det) förstås, snart hem* kan förekomma. Så småningom kan kommatecknen och *det* utelämnas, och stavningen *förståss* börjar förekomma. Man kan förmoda att den passiva verbformen då börjat omtolkas som adverb (ca 1900). Länge är det nya adverbet dock sällsynt i mer formellt skriftspråk, och det dröjer ända till 1950 innan det tas med i Svenska Akademiens ordlista. I och med detta tycks det ha börjat uppfattas som „godkänt“ och redan i S₁₉ är det ett av de tusen vanligaste orden och några årtionden senare en allvarlig konkurrent till *naturligtvis* (se vidare Andersson 2002).

I tyskan kan ingen utveckling som liknar den svenska påvisas. Möjligen har *natürlich* minskat i betydelse (T₁₈:301, T₁₉:168), medan *selbstverständlich* i stort sett visar oförändrad frekvens (T₁₈:56, T₁₉:56) och *offenbar* verkar ha gått framåt och kanske förbi *natürlich* (T₁₈:54, T₁₉:203).

Bland adverbena som uttrycker beklagande eller gillande är den viktigaste förändringen i svenskan att *tyvärr* har gått framåt kraftigt (S₁₈:10, S₁₉:131). Någon liknande förändring kan inte påvisas i tyskan; *leider* har exempelvis frekvensen 122 i T₁₈ och 83 i T₁₉.

Svenskan är också ensam om att uppvisa förändringar bland negationerna – naturligt nog eftersom tyskan i princip inte äger några synonymer till *nicht*. Utvecklingen inom denna grupp utgör det mest slående exemplet på att ett ledigare ord tränger undan en eller två stelare synonymer. Se tabell 7. (Att *inte* uppfattades som ett vardagligt ord på 1850-talet framgår av Dalins ordbok.)

Tabell 7. Negationerna i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
inte	60	8904
icke	10.080	336
ej	3450	281

Som jämförelse kan nämnas att frekvensen för *nicht* uppgår till 10.502 i T₁₈ och till 8047 i T₁₉. I alla fyra materialen ligger sålunda negationernas samlade frekvens ganska nära 10.000 per miljon ord.

Konnektiver

De viktigaste konnektivgrupperna är EMELLERTID, ALLTSÅ och OCKSÅ. Utvecklingen inom gruppen EMELLERTID framgår av tabell 8.

Tabell 8. Emellertid och dess synonymer i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
emellertid	ca 250	644
dock	846	790
ändå	ca 330	ca 400
likväl	894	41

Här har uppenbarligen *likväl* marginaliserats, medan *emellertid* tycks ha gått framåt. Det senare ordet har dessutom genomgått en grammatikaliseringsprocess som torde ha varit avslutad vid mitten eller slutet av 1800-talet. Dess moderna adversativa – och därför konnektiva – betydelse har sålunda utvecklats ur en tidigare temporal betydelse 'under tiden' (se Lehti-Eklund 1990).

I tyskan är det givetvis svårt att ge separata frekvenser för adverbet och konjunktionen *aber*. Däremot verkar det som om *jedoch* har gått framåt (T₁₈:327, T₁₉:917), medan *doch* möjligen har gått tillbaka (T₁₈:1879, T₁₉:1005).

Även gruppen ALLTSÅ ('följaktligen') har fått flera nytillskott genom grammatikalisering. Det gäller gruppens huvudadverb *alltså* men också *således* och *sålunda*, som alla tidigare hade betydelsen 'på det sättet' (se Lehti-Eklund 1990). Ännu intressantare är det kanske att både *alltså* och dess tyska motsvarighet *also* har fått speciella funktioner i talspråket, i synnerhet som en sorts turinledare (ung. 'det här vill jag säga'). Den konnektiva betydelsen 'följaktligen' är här mycket försvagad, för att inte säga försvunnen. Denna användning av *alltså* är helt accepterad i båda språken även i högre talspråksstil, t.ex. politisk och vetenskaplig debattstil. Åtminstone i svenskan torde detta vara ett ganska nytt fenomen, högst några decennier gammalt. (I modern svenska finns också andra, mindre accepterade talspråksanvändningar av *alltså*.)

I gruppen OCKSÅ har *också* troligen blivit frekventare i svenskan (S₁₈:1244, S₁₉:2856), medan det tidigare ganska frekventa *ock* mer eller mindre försvunnit (S₁₈:297, S₁₉:5). I tyskan pekar materialen inte på några större förändringar.

Relativa / interrogativa adverb

Både i svenskan och tyskan finns en grupp ord, sammansatta av *var* resp. *wo* och olika prepositioner, som kan fungera både som relativa och interrogativa adverb (t.ex. *varmed / womit: Verktuget varmed hon lagade cykeln* resp. *Varmed lagade hon cykeln?*). I 1900-talssvenskan löses dessa adverb oftast upp ('analytiseras') i båda fallen (... *som hon lagade cykeln med* resp. *Vad lagade hon cykeln med?*). I tyskan är upplösningen av det interrogativa adverbet möjlig bara i lägre stilarter, medan det relativa adverbet kan – och ibland måste – ersättas med mer analytiska

alternativ (*das Werkzeug, womit ... > das Werkzeug, mit dem* etc.). Man kan alltså vänta sig kraftigt minskade frekvenser för *varmed* etc. i svenskan och möjligen måttligt minskade frekvenser för *womit* etc. i tyskan. Tabell 9 och 10 ger några exempel.

Tabell 9. Några relativa / interrogativa adverb i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
varav	67	61
var(ut)i	170	22
varmed	94	20
varom	100	3
varunder	25	1

Tabell 10. Några relativa/interrogativa adverb i de tyska materialen

	T ₁₈	T ₁₉
woran	22	11
worauf	73	11
wobei	93	95
womit	51	20
wovon	39	12

På något undantag när (*varav*) verifieras alltså hypotesen för svenskans del. Också tyskan visar på det hela taget upp en frekvensminskning (undantag: *wobei*) som i huvudsak bör bero på att det analytiska uttryckssättet i relativsatser har börjat användas mer.

Vi kan kort jämföra med förhållandena vid sammansatta demonstrativa adverb (*därvid, härvid; dabei* etc.). Också dessa adverbgrupper visar kraftigt minskad frekvens i svenskan (t.ex. *därav* S₁₈:241, S₁₉:60), medan motsvarande tyska adverbgrupper visar i stort sett oförändrad frekvens (t.ex. *davon* T₁₈:358, T₁₉:419). Även det senare torde vara enligt förväntningarna eftersom det i detta fall i realiteten saknas analytiska alternativ (*von dem* o.d.) i tyskan.

Övriga adverb

Jämte negationsgruppen och gruppen med självklarhetsadverb är det gruppen BARA som har undergått de mest slående förändringarna i svenskan. Se tabell 11.

Tabell 11. Bara och dess synonymer i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
bara	367	1367
blott	1193	118
endast	517	586
enbart	0	176
allenast	118	3

Man ser att *bara* – betecknat som vardagligt av Dalin – med god marginal har tagit över förstaplatsen från *blott*, som även passerats av *endast* och kanske av *enbart*. I motsats till *allenast*, som kan betecknas som dött, är *blott* dock fortfarande fullt användbart även i icke arkaiserande sammanhang.

I tyskan har i varje fall en förändring inträffat som påminner om utvecklingen i den svenska synonymgruppen: adverbet *bloss* har gått tillbaka kraftigt (T₁₈:216, T₁₉:17). I båda de tyska materialen dominerar annars *nur* eftertryckligt och är frekventare än alla svenska ekvivalenter sammantagna (T₁₈:3621, T₁₉:3235).

Till slut ska ytterligare två viktiga fall av grammatikalisering av svenska adverb nämnas. Ett av dessa adverb är det starkt polysema *nog* som sedan början eller mitten av 1800-talet har kunnat användas som en sorts satsadverbialbildande partikel: *klokt nog (gick han med på en kompromiss)*, *besynnerligt nog (uteblev hon från festen)*. En liknande konstruktionstyp finns bl.a. i engelskan och danskan, men däremot inte i tyskan. I själva verket kan det hävdas att *nog*-innovationen har bidragit till att fjärma svenskan från tyskan. I äldre svenska, liksom i både äldre och modern tyska, är standardverktyget för att bilda satsadverb av adjektiv ett suffix, *-vis* i svenskan (*besynnerligtvis*, *märkvärdigtvis*) och *-weise* i tyskan (*merkwürdigerweise*). Denna möjlighet utnyttjas knappast längre i svenskan på grund av den nya *nog*-konstruktionen.

Det sista svenska adverbet som vi tar upp är *faktiskt*. Det var från början (mitten av 1800-talet) en sorts sättsadverb med funktionen att understryka hur något verkligen är (*det faktiskt existerande penningbehovet*). Mot slutet av 1800-talet börjar *faktiskt* få olika pragmatiska funktioner, bl.a. att framhäva att en utsaga är förvånande eller anmärkningsvärd på något sätt (*vi såg faktiskt kungen när vi var i Stockholm*). Dessa användningar är numera helt dominerande, också i skriftspråk (i varje fall i allmänspråket). I tyskan torde utvecklingen av *tatsächlich* åtminstone delvis vara parallell.

Konjunktioner och subjunktioner

I svenskan finns två explanativa konjunktioner, den ledigare *för* och den stelare *ty*. Frekvensförskjutningen dem emellan sedan 1800-talet är i stort sett den väntade (siffrorna för *för* är ungefärliga på grund av homografin):

Tabell 12. Ty och för i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
ty	1739	193
för	mycket få	ca 140

Det kan nämnas att *för* numera, drygt 35 år efter Press 65, är långt vanligare än *ty*. Utvecklingen mot dominans för den ledigare synonymen var alltså långt ifrån avslutad på 1960-talet. Man lägger också märke till att den sammanlagda frekvensen för *för* och *ty* är mycket lägre i det moderna materialet än i det äldre. Det kan möjligen ha berott på att ingen av de båda synonymerna på 1960-talet upplevdes ha rätt stil-

nivå: *för* kan ha uppfattats som alltför vardagligt av många skribenter och *ty* som alltför stelt. Då kan det ha legat nära till hands att hellre använda subjunktionen *eftersom* (jfr nedan).

I tyskan är *denn* högfrekvent i båda materialen, dock med en viss minskning i det nyare (T₁₈:1695, T₁₉:689).

På grund av homografiproblemen nöjer vi oss med att ta upp två grupper bland subjunktionerna, de kausala och de koncessiva. Svenskans kausala subjunktioner kännetecknas av ett karakteristiskt utbyte av den tidigare ettan (se tabell 13).

Tabell 13. Kausala subjunktioner i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
emedan	330	12
eftersom	35	359
därför att	68	250

Det är tydligt att *eftersom* har övertagit *emedan*:s tidigare roll som den dominerande subjunktionen i gruppen. Också detta utbyte förklaras av att *eftersom*, jämte *efter* (och *efter som*), uppfattades som vardagligt i mitten av 1800-talet. Möjligen kan också ljudlikheten mellan *emedan* och det temporala *medan* ha varit besvärande.

I tyskan är *weil* hela tiden dominerande (T₁₈:960, T₁₉:676), medan *indem* möjligen har gått tillbaka (T₁₈:265, T₁₉:82).

I gruppen koncessiva subjunktioner kan man konstatera en viss parallellism mellan svenskan och tyskan (se tabell 14 och 15).

Tabell 14. Koncessiva subjunktioner i de svenska materialen

	S ₁₈	S ₁₉
ehuru	503	27
oaktat	58	0
fast	ca 170	104
fastän	42	33
även om	ca 15	ca 300
trots att	0	ca 160

Tabell 15. Koncessiva subjunktioner i de tyska materialen

	T ₁₈	T ₁₉
obgleich	117	23
obwohl	75	262

Både i svenskan och tyskan har sålunda den tidigare ettan (*ehuru* resp. *obgleich*) detroniserats. Vanligast i svenskan är numera *även om* och *trots att* och i tyskan *obwohl*. Möjligen har också det – som koncessiv subjunktion – informella *trotzdem* gått framåt i tyskan.

Sammanfattning; försök till jämförelse svenska-tyska

Åtskilliga förändringar i det svenska formordssystemet och något färre i det tyska har påvisats. Man kan nog konstatera att det i de allra flesta fallen är fråga om förändringar som har försiggått oberoende av varandra i de båda språken. Vissa av förändringarna är dock parallella, och då är en påverkan (tyska > svenska) ibland sannolik. Paradoxalt nog kan dock även parallella förändringar ha lett till att språken avlägsnat sig från varandra.

Parallell tycks tillbakagången för de sammansatta relativa adverbena (*varmed, womit* etc.) vara, men det finns knappast någon anledning att anta någon påverkan här, eftersom denna process är mycket allmännare i svenskan. Den kraftigt minskade frekvensen för sammansatta interrogativa och demonstrativa adverb i svenskan motsvaras troligen inte av någon liknande minskning i tyskan, varför språken i stället har blivit mer olika i ett viktigt avseende, nämligen när det gäller användning av sammansatta adverb med förlederna *var- / wo-, där- / da-* och *här- / hier-*.

Det går också att påvisa helt eller delvis parallella betydelseutvecklingar hos flera enskilda ord: *omedelbart / unmittelbar, faktiskt / tatsächlich, alltså / also, relativt / relativ, runt / rund*. Åtminstone i något eller några av dessa fall kan det mycket väl vara fråga om betydelselån. Ett nästan säkert fall av översättningslån är *omgående* (< *umgehend*).

I några liknande fall leder just den parallella utvecklingen till att språken – i någon mån – fjärmars från varandra. Det gäller marginaliseringen av *blott / bloss* och i viss mån även av *städse / stets*.

Också en av de viktigaste lexikalt-syntaktiska innovationerna i svenskan, konstruktionstypen *besynnerligt nog*, har medfört en ökning av skillnaderna mellan språken. Den innebär ju nämligen att den tidigare gemensamma metoden för bildning av satsadverb med suffix (*-vis / -weise*) numera används bara i tyskan.

Till sist sammanfattar vi de viktigaste förändringarna (med undantag för dem som gäller *nog* och *faktiskt*) i tabellform. Vi listar svenska och tyska formord som är nya resp. har fått *kraftigt* ökad frekvens eller som har försvunnit resp. fått *kraftigt* minskad frekvens.

SYNONYM-GRUPP	SVENSKA		TYSKA	
	Nytt ord/ Ökad frekvens	Dött ord/ Minskad frekvens	Nytt ord/ Ökad frekvens	Dött ord/ Minskad frekvens
GENAST	omedelbart		sofort	sogleich
ALLTID		städse		stets
ÄNNU	fortfarande			fortwährend
IBLAND	ibland	stundom		
GANSKA	ganska, relativt		relativ	ziemlich
CIRKA	cirka			zirka
KANSKE	eventuellt		möglicherweise	
TROLIGEN	antagligen, sannolikt		vermutlich	
SÄKERT	förvisso			bestimmt (?)
NATURLIGT-VIS	naturligtvis, förstås, givetvis		offenbar	natürlich (?)
TYVÄRR	tyvärr			
INTE	inte	icke		
ALLTSÅ	alltså			
EMELLERTID	emellertid	likväl	jedoch	indessen
BARA	bara	blott, allenast		bloss
VARAV (etc.)		vari, varom etc.		wovon, worauf etc.
EMEDAN	eftersom	emedan		indem (?)
EHURU	trots att, även om	ehuru	obwohl	obgleich
TY	för	ty		

Litteratur

- Allén, Sture (1970): *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext*. 1. Stockholm.
- Andersson, Peter (2002): *Det förstås! Utvecklingen av svenska självklarhetsadverb under 1800- och 1900-talet*, Rapporter från ORDAT 14. Göteborg.
- Dalin = Dalin, A.F. (1850-55): *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Hopper, Paul, Elizabeth Traugott (1993): *Grammaticalization*. Cambridge.
- Kaeding, F.W. (1898): *Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache*. Steglitz bei Berlin.
- Karlgren, Hans (1972): „Ord, massor av ord. En databas i bok- och bandform“. I: *Språkvård* 3 / 2002, s. 8-17.
- Lehti-Eklund, Hanna (1990): *Från adverb till markör i text. Studier i semantisk-syntaktisk utveckling i äldre svenska*. Helsingfors.

- Ljunggren, Karl Gustav (1936): „Till de försäkrande adverbens betydelseutveckling i svenskan“. I: *Nysvenska studier* 16, s. 88-122.
- Malmgren, Sven-Göran (2000): *Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800-2000. Utgångspunkter*, Rapporter från ORDAT 1. Göteborg.
- Malmgren, Sven-Göran (2002): „Faktiskt, förstås och många andra. Om förändringar i det svenska formordssystemet under 1800- och 1900-talet“. I: *Språk och stil* 12, s. 97-146.
- Meier, Helmut (1967): *Deutsche Sprachstatistik*. 1-2. 2. Aufl. Hildesheim.
- NEO = *Nationalencyklopedins ordbok* 1-3. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Höganäs 1995-96.
- Nilsson, Jenny (2002): „Grymt snäll, hemskt trevligt och adverbcykeln“. I: *Språkvård* 3 / 2002, s. 6-10.
- Nordberg, Bengt (1982): „Vad händer med adjektivets ändelsekomparation?“ I: *Svenskans beskrivning* 13. Helsingfors, s. 228-248.
- Rosengren, Inger (1972): *Ein Frequenzwörterbuch der deutschen Sprache*. 1. Lund.
- SAG = Ulf Teleman, Erik Andersson, Staffan Hellberg (1998): *Svenska Akademiens grammatik* 1-4. Stockholm.

Elektroniska material

Korpusar ur Språkbanken, Institutionen för svenska språket (Språkdata), Göteborgs universitet, främst Press 65 och en internt upprättad delmängd av „Äldre svenska romaner“ (se Språkbankens hemsida), i uppsatsen benämnd S₁₈.

För de svenska och tyska korpusarna resp. frekvenslistorna används följande förkortningar:

- S₁₈ Svenska romaner från 1800-talets mitt, nästan 600.000 ord
 S₁₉ Press 65, drygt 1 miljon ord
 T₁₈ Tysk sak- och fiktionsprosa från 1890-talet, nästan 11 miljoner ord
 T₁₉ Texter från *Die Welt* 1966–67, nästan 2,5 miljoner ord.